

ΕΥΗ ΔΗΜ. ΣΑΜΠΑΝΙΚΟΥ

ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΗ ΨΕΥΔΟΕΠΙΓΡΑΦΗ ΣΕ ΕΙΛΗΤΑΡΙΟ
ΠΡΟΦΗΤΗ. ΠΡΩΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΜΙΑ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ
ΣΤΟΝ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

Η μικρή αυτή μελέτη αποτελεί μία πρώτη σύντομη παρουσίαση ενός θέματος στο οποίο ελπίζω να επανέλθω με περισσότερα στοιχεία. Στο κείμενο που ακολουθεί, επιχειρώ να αποδώσω γραπτώς τους πρώτους προβληματισμούς, που αφορούν μια εικονογραφική λεπτομέρεια και συγκεκριμένα το ειλητάριο του προφήτη Μωυσή, μορφής που εντάσσεται στον εικονογραφικό διάκοσμο του ναού του Αγ. Γεωργίου στο χωριό Βασιλική (ν. Τρικάλων, επαρχία Καλαμπάκας) ή Βοϊβόνδα κατά την παλαιά ονομασία του¹.

Δε γνωρίζουμε την ακριβή χρονολογία ανέγερσης της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου². Με βάση τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά, τοποθετώ τη διακόσμηση του ναού στην τελευταία δεκαετία του πρώτου μισού του 17ου αι. (1640-50)³. Πρόκειται για βασιλική τρίκλιτη, μεγάλων σχετικά διαστάσεων, με πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμα⁴, χωρίς ιδιαίτερες πρωτοτυπίες.

Στο εσωράχιο της τοξωτής εισόδου στο κεντρικό κλίτος του ναού από

1. Για τη σχέση του σημερινού ονόματος του χωριού με την κυρά-Βασιλική, βλ. πρόχειρα: Δημ. Γ. Καλούσιου. *Οι εκκλησίες της Βασιλικής Καλαμπάκας*, Τρίκαλα 1989, σσ. 108-111, όπου και βιβλιογραφία για το συγκεκριμένο θέμα.

2. Ο Δημ. Γ. Καλούσιος (ό.π., σ. 23) αναφέρει ως παλαιότερη σωζόμενη χρονολογία του ναού το 1800.

3. Στη χρονολόγηση του ναού αναφέρομαι στο Δ' κεφάλαιο της υπό εκπόνηση διδακτορικής μου διατριβής: «Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών (1637) της Μ. Βαρλαάμ (Μετέωρα)».

4. Όπως: Δωδεκάορτο, κύκλος Παθών, παραστάσεις Ευαγγελιστών, Όραμα Ιωάννου της Κλίμακος κ.ά. Είναι Πρωτότυπος μπορεί ωστόσο να θεωρηθεί ο τρόπος τοποθέτησης των τεσσάρων Ευαγγελιστών, οι παραστάσεις των οποίων παρεμβάλλονται ανάμεσα σε άλλες συνθέσεις, στο Β. και στο Ν. τύμπανο πάνω από την κιονοστοιχία του κεντρικού κλίτους, με άξονα όμως πάντα τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, καθώς οι άλλοι δύο Ευαγγελιστές τοποθετούνται ο ένας στα ανατολικά και ο άλλος στα δυτικά.

τον (εσω)νάρθηκα, απεικονίζεται στο Β. τμήμα ολόσωμος ο προφήτης Μωυσής (εικ. 1), ενώ το άλλο τμήμα (Νότιο) καταλαμβάνει ο προφήτης Ααρών (εικ. 2). Οι μορφές είναι καλοδιατηρημένες και ξεχωρίζουν για τη σχολαστική δουλειά του ζωγράφου (ή των ζωγράφων). Η τεχνοτροπία είναι αυστηρή κρητική, κατά τα πρότυπα του καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου (1552)¹, χωρίς όμως να υπερβαίνει το σφιχτό, γραμμικά διακοσμητικό τρόπο απόδοσης που είναι χαρακτηριστικός για τον 17ο αι., κάτι που γίνεται ευκολότερα αντιληπτό στους σκιοφωτισμούς του προσώπου, τα μαλλιά και τα γένηια των προφητών.

Οι δύο προφήτες απεικονίζονται με τα attributa που συνήθως φέρουν (κίδαρι και οι δύο προφήτες και στάμνο ο Ααρών)² και με πολυτελή ιερατικά ενδύματα³. Ενώ όμως η μορφή του προφήτη Ααρών απεικονίζεται χωρίς ειλητάριο (εικ. 2), η μορφή του προφήτη Μωυσή (εικ. 1) απεικονίζεται να κρατά ειλητάριο σε τύπο περγαμηνής διπλωμένης σε δύο φύλλα, το οποίο ο προφήτης ανοίγει σαν βιβλίο. Η γραφή αποδίδεται προοπτικά, δηλ. το έξω φύλλο καλύπτει το άλλο, του οποίου οι άκρες των σειρών του κειμένου έχουν διαφορετική —αντιθέτου γωνίας— κατεύθυνση. Χαρακτηριστικότερο είναι όμως το ίδιο το κείμενο, καθώς η γραφή δεν είναι ελληνική αλλά μιμείται άλλο αλφάβητο, αποτελείται δηλαδή από σύμβολα και γραμμές που θυμίζουν αραβική γραφή. Πρόκειται άρα για κάποια ψευδογραφία με χαρακτήρες που θυμίζουν την αραβική⁴, με διακοσμητικό πιθανότατα ρόλο. Ανάλογα παραδείγματα συναντώνται σε χειρόγραφα,

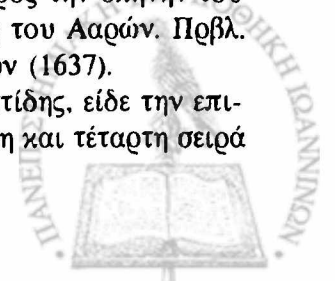
1. Βλ. κυρίως το λεύκωμα: Μαν. Χατζηδάκης-Δημ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο - Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1990 (με ελληνικό-αγγλικό κείμενο).

2. Τη στάμνο κρατά είτε ο μωϋσής είτε ο Ααρών. βλ. Ντ. Μουρίκη, *Αι βιβλικά προεικονίσεις της Παναγίας εις τον τρούλλον της Περιβλέπτου του Μυστρά*, ΑΔ 25(1970), 217-251, κυρίως 218-219 και Τ. Παπαμαστοράκης, *Ο διάκοσμος του τρούλλου των ναών της παλαιολόγειας περιόδου (1261-1453) στη Βαλκανική Χερσόνησο* (διδακτ. διατρ.), Ιωάννινα 1992, σσ. 237-241. Επίσης, *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, herausgegeben von Engelbert Kirschbaum, Band 3 (Allgemeine Ikonographie/Laban-Ruth), Wien 1971, 282 κ.ε.

Η παρουσία του προφήτη με ειλητάριο μέσα σε σκηνή Δωδεκαόρτου συνδέεται με το θεολογικό συμβολισμό της παράστασης ή λειτουργεί ως επιβεβαίωση, ως απόδειξη επαλήθευσης της προφητείας, όπως για παράδειγμα στην παράσταση του Ευαγγελισμού.

3. Ντ. Μουρίκη, ό.π., 218, σημ. 6: «Η αρχιερατική ενδυμασία του Μωυσέως οφείλεται πιθανότατα εις την επίδρασιν διαφόρων χωρίων της Παλαιάς Διαθήκης, όπως του Λευϊτικού, ΙΧ, 23, τα οποία συσχετίζουν την μορφήν του Μωυσέως προς την σκηνήν του Μαρτυρίου...». Ο ίδιος συσχετισμός ισχύει και όσον αφορά τη μορφή του Ααρών. Πρβλ. και με τα ενδύματα των αγίων του παρεκκλησίου των Τριών Ιεραρχών (1637).

4. Ο αραβολόγος επίκ. καθηγ. του Παν/μίου Ιωαννίνων κ. Β. Χρηστίδης, είδε την επιγραφία και κατέληξε στο ίδιο συμπέρασμα, κυρίως όσον αφορά την τρίτη και τέταρτη σειρά

όπως στον κώδικα του Μυθιστορήματος του Αλέξανδρου στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας¹, του 14ου αι. και στον κώδικα 851 της Μ. Βατοπεδίου (13ος αι.)².

του κειμένου. Τον ευχαριστώ που ασχολήθηκε με το θέμα. Ευχαριστώ επίσης τον καθηγ. κ. Μ. Γαρίδη που επίσης ασχολήθηκε με την τοιχογραφία και διέκρινε κάποια μίμηση γεωργιανής γραφής στις δύο πρώτες σειρές του κειμένου του κώδικα.

1. Ευχαριστώ και πάλι τον κ. Γαρίδη που υπέδειξε τον κώδικα. Βλ. Α. Ξυγγόπουλου, *Αί μικρογραφίαι του μυθιστορήματος του Άλεξάνδρου εις τον κώδικα του Έλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας*, Αθήναι-Βενετία 1966 (κείμενο στα ελληνικά και στα γαλλικά), βλ. κυρίως τους πίνακες, καθώς και τις σσ. 93-97 για την καταγωγή και χρονολόγηση του χειρογράφου. Κυρίως όμως βλ. Μ. Garidis, *Etudes Critiques*, C.A. 18(1968), pp. 271-275, όπου ο συγγραφέας πραγματεύεται το θέμα της υπάρξεως μέσα στον κώδικα (folia 79v, 83v, 89v, 135r, 136r, 141v, 141r, 142r, 172r, 145v, 166r, 168r-v, 169v, 171r, κ.α.) μορφών που κρατούν ειλητάρια με αδιαγνώστου προελεύσεως επιγραφές, τις οποίες δεν σχολιάζει ο Ξυγγόπουλος.

Σε ένα ειλητάριο (fol. 89v., fig. 1) αναγνωρίζεται η γεωργιανή γλώσσα, ενώ οι επιγραφές των υπολοίπων ειληταρίων αποτελούν φανταστικές επινοήσεις μέσω των συμβόλων που «θα μπορούσαν να αποτελούν μιμήσεις της γεωργιανής γραφής από κάποιον που αγνοούσε τη γλώσσα» (Μ. Garidis, ό.π., p. 272), αλλά «σε κανένα σημείο δε συναντούμε μιμήσεις της αραβικής γραφής». «Βρίσκουμε μία μόνον ελληνική επιγραφή» και «μία δίγλωσση με μία ελληνική λέξη» (Μ. Garidis, ό.π., p. 272).

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, ο συγγραφέας θεωρεί πρότυπο της εικονογράφησης του κώδικα της Βενετίας κάποιον χαμένο γεωργιανό κώδικα, ο οποίος θα ήταν, εάν σωζόταν, το μοναδικό δείγμα γεωργιανής εικονογράφησης που μυθιστορήματος του Αλέξανδρου, με πιθανούς τόπους προέλευσης είτε την περιοχή της Γεωργίας είτε ένα από τα γεωργιανά μοναστήρια της Συρίας και της Παλαιστίνης.

Ανάλογες ψευδοεπιγραφές συναντούμε και σε ειλητάρια που απεικονίζονται μέσα στις συνθέσεις του Χριστολογικού κύκλου στο νάρθηκα της Μονής της Χώρας (Κων/πολη), στην παράσταση της «Απογραφής» για παράδειγμα, βλ. Paul A. Underwood, *The Kariye Djami*, N.Y. 1966, vol. I, pp. 88-89 και vol. II, pl. 101 (pp. 159-161). Επίσης J. Lafontaine-Dosogne, *Iconography of the Cycle of Infancy of Christ, Studies in the Art of Cariye Djami and Its Intellectual Background* (The Cariye Djami, vol. 4), N.J., 1975, pp. 195-242, ιδίως 206-208.

2. Παν. Κ. Χρήστου κ.α., *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, τ. Δ', Αθήνα 1991, σσ. 299-300, εικ. 230 (fol. 154v: Ο προφ(ή)τ(ης) Μωυσής), όπου και όλη η βιβλιογραφία για τον κώδικα. Σχετικά με την διακοσμητική ψευδοεπιγραφή του ειληταριού στον κώδικα, βλ. Α. Cutler, *The Aristocratic Psalters in Byzantium*, Paris 1984, p. 30: «το ειλητάριο που κρατά (ο Μωυσής) στο αριστερό του (χέρι) είναι στραμμένο προς το θεατή. Εκτίθενται έξι σειρές με απομίμηση γραφής». Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται σε όλα τα ειλητάρια που απεικονίζονται στον κώδικα 851 (folia 55v, 187r, 187v). Συχνή είναι η χρήση διακοσμητικής ψευδογραφής σε επιμήκη ειλητάρια ριγμένα στα αναλόγια Ευαγγελιστών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το fol.12v του κωδ. 43 (Τετραευάγγελο) της Μ. Σταυρονικήτα (*Οι Θησαυροί του Αγ. Όρους*, τ. Δ', σσ. 334-337), εικ. 352), όπου συνυπάρχουν το μακρύ ειλητάριο με την ψευδογραφία (στο αναλόγιο) και το βιβλίο με την ελληνική ευαγγελική περικοπή στα πόδια του Ευαγγελιστή.

Παρατηρούμε δηλαδή μία διακοσμητική αντίληψη του ρόλου του ειληταρίου, με ένα από τα τελευταία παραδείγματα τη συγκεκριμένη μεταβυζαντινή τοιχογραφία. Ως διακοσμητικά σχέδια μεταφέρονται αραβικά σύμβολα τα οποία εμπλουτίζονται με καλλιτεχνικές ερμηνείες τους από τον ζωγράφο. Τα σύμβολα αυτά προέρχονται πιθανότατα από βιβλία που διεκινούντο ίσως την εποχή αυτή στην περιοχή (Κοράνια για παράδειγμα) μέσω θρησκευτικών λειτουργιών του Ισλάμ.

Καθώς όμως οι μορφές άλλων αγίων στο ναό του Αγ. Γεωργίου¹ κρατούν ειλητάρια με ελληνικές επιγραφές, μπορούμε να υποθέσουμε (ενισχυτικό στοιχείο αποτελεί και το σχήμα του «ειληταρίου» —φύλλα— του

Η επιγραφή της Βασιλικής, θυμίζει επίσης κάπως τους χαρακτήρες της γεωργιανής όπως τους συναντούμε στην ανάγλυφη επιγραφή του γεωργιανού μοναστηριού Ubissi (9ος αι.), βλ. Russudan Mepisaschwili-Wachtang Zinzadse, *Die Kunst des alten Georgien*. Berlin 1977, σ. 188. Βλ. επίσης τη μικρογραφία του Ευαγγελίου του 12ου αι., του Αρμενικού Πατριαρχείου της Ιερουσαλήμ (κώδ. 1796, fol. 288v), όπου απεικονίζεται ο Χριστός ένθρονος με ανοικτό βιβλίο στα γόνατά του και ένας δωρητής. Η επιγραφή του βιβλίου, καθώς και επιγραφή μεταξύ των δύο μορφών είναι αρμενικές, βλ. S. der Nersessian, *L' art Armenien, des origines au XVIIe siècle-Orient et Occident*. Paris 1977, p. 126, pl. 90 και p. 129.

Βλ. Ακόμη τις αμυδρές οπωσδήποτε ομοιότητες κάποιων χαρακτήρων της επιγραφής της Βασιλικής με τις εγχάρακτες Σαμαρειτικές (εβραϊκές και αραμαϊκές) επιγραφές σε θραύσματα μαρμάρων που βρέθηκαν στη Siyāgha, στην ανασκαφή του λεγομένου μνημείου του Μωυσή στο όρος Nebo (Παλαιστίνη, Υπεριορδανία), κοντά στο χώρο της βασιλικής που υπήρχε εκεί (5ος αι.-τελευταίο τέταρτο του αι.), προερχόμενα κυρίως από το ανατολικό τμήμα της Ν. ομάδας μοναστηριακών κτισμάτων που περιέβαλλαν τον κεντρικό ναό, βλ. Sylvester J. Saller, *The memorial of Moses on Mount Nebo*, Jerusalem 1941 (part I-text, part II-plates, part III-pottery), pp. 108-109, 271-275, pl. 122).

Ανάλογο, τέλος, συγκριτικό υλικό, θα μπορούσαν να προσφέρουν η περσική καθώς και η κουφική γραφή, βλ. πρόχειρα τις επιγραφές στην παράσταση των τεσσάρων Ευαγγελιστών στο Περσικό «Διατέσσαρον» (Cod. Orient. 81, Φλωρεντία, Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη), αντιγραφή του 1547 από συριακό πρωτότυπο: Carl Nordenfalk, 'An Illustrated Diatessaron', *The Art Bulletin* 50 (1968), 119-140, κυρίως 125-126, pl. 6 και fig. 1 (folia 125v-126, με κουφικά αραβουργήματα). Για τον ίδιο κώδικα βλ. και τα άρθρα των Meyer Schapiro and Seminar, *The Miniatures of the Florence Diatessaron (Laurentian MS Or. 81): Their Place in the Late Medieval Art and Supposed Connection with Early Christian and Insular Art*, καθώς και Carl Nordenfalk, 'The Diatessaron Miniatures Once More', στο *The Art Bulletin* 55 (1973), 494-531 και 532-546.

1. Απεικονίζονται π.χ. στο κεντρικό κλίτος οι Άγιοι Ιωάννης ο Δαμασκηνός και Ιωάννης ο Νέος, καθώς και οι Ευαγγελιστές, με ειλητάρια με ελληνικές επιγραφές. Οι Ιεράρχες του ιερού, φέρουν επίσης, όπως συνήθως, τα ειλητάρια με τα γνωστά αποσπάσματα από τη Λειτουργία.

Μωυσή) ότι ο ζωγράφος επιχειρεί την απεικόνιση των αυθεντικών δέλτων των Νόμων, για τις οποίες γνώριζε ότι, κατά τις Γραφές, ήταν γραμμένες στα εβραϊκά. Δε γνώριζε όμως την εβραϊκή γραφή και επιστράτευσε την φαντασία του, ενώ ιδιαίτερα πιθανή φαίνεται και η υπόθεση να είχε και οπτική ανάμνηση πραγματικής εβραϊκής γραφής, μέσω συγκεκριμένων ατόμων (εβραίοι της περιοχής)¹.

Η κτητορική επιγραφή, εάν σωζόταν, θα έλυne πολλές απορίες μας, κυρίως όσον αφορά τους κτήτορες και την παιδεία τους ή τις προτιμήσεις τους. Θα διευκρίνιζε επίσης πιθανότατα και τα όσα αφορούν το ζωγράφο (ή τους ζωγράφους) του ναού και τα δικά τους περιθώρια καλλιτεχνικών πρωτοβουλιών. Αυτό όμως δεν είναι δυστυχώς πλέον δυνατόν να γίνει.

Τελειώνοντας τη μικρή αυτή παρουσίαση, θα ήθελα και πάλι να τονίσω τον εισαγωγικό χαρακτήρα της. Το θέμα μένει ανοικτό για ουσιαστικότερη μελέτη και παρατηρήσεις.

Ιωάννινα, Ιανουάριος '93

1. Συνοπτικά σύγχρονα δείγματα αυτής της γραφής σε σύγκριση με την αρμενική και την αραβική βλ. πρόχειρα στον κατάλογο: Arpag Mekhitarian, *Treasures of the Armenian Patriarchate of Jerusalem*, Helen and Edward Mardigian Museum, Catalogue No 1, Jerusalem 1969 (αγγλικά, γαλλικά, αρμενικά, αραβικά, εβραϊκά).

SUMMARY

A DECORATIVE FALSE INSCRIPTION ON A PROPHET'S SCROLL.
A FIRST REPORT ON A WALL-PAINTING IN THE CHURCH
OF ST. GEORGE AT VASSILIKI

by
Evi D. Sampanikou

This paper is a brief first report on a wall-painting depicting the prophet Moses in the church of St. George at the village Vassiliki of Trikala (17th century).

The inscription on Moses' scroll is an imitation of an alphabet other than the greek one (fig. 1). It looks like an imitation of the arabian alphabet, though it is not. There are many examples of such false inscriptions like the 14th century Alexander Roman at the Greek Institute of Venice and the 13th century manuscript Vatopediou 851. These examples, together with the example of Vassiliki, show the existence of a decorative aspect of the prophet's scroll.

It seems however to be very possible that the artist attempted to imitate the Hebrew writing, since he knew that Moses was a Hebrew and that the Law was been given to Israel in the Hebrew language.

The research is still in progress. The subject remains open for further remarks.

University of Ioannina
Department of History and Archaeology

Εικ. 1. Αγ. Γεώργιος Βασιλικής Τριζάλων. Μωϋσής.
(Φωτ. Δημ. Σαμτανίκου, με άδεια της Μητροπόλεως Σταγών και Μετεώρων)

Εικ. 2. Αγ. Γεώργιος Βασιλικής Τριτάλων. Ααρών.
(Φοτ. Δημ. Σαμπανίκου, με άδεια της Μητροπόλεως Σταγών και Μετεώρων)